

գեղեցկակազմ, հետաքրքրական հատորը, ուր իր ինքնակենսագրութեան հետ իր նկարն ալ կայ:

Մարտիրոսի տաղերէն օրինակներ կան, հատ մը վենեսիկ, ուրիշ մը ի վիճննա, և երրորդ մ'ալ իմ ձեռագրացս հաւաքածոյին՝ մը դարու մէկ տաղարանին մէջ։ 1929 էն սկսելով՝ առանց գիտնալու որ Նաւասարդի մէջ արդէն 1923 ին Հ. Պոտուրեան հրատարակած էր տաղերս՝ ես ալ իմ կողմէս հրատարակեցի այդ տաղերուն հինգ հատը իմ նիրեր Պուլիարահայց պատմութեան համար յօդուածաշարքիս մէջ (Բազմավէպ 1929 էջ 283: 1930 էջ 114, 264): Իմ Տաղարանիս մէջ կը պակսի ի Վերայ Պուրդազու տաղը: Բաղդատելով հրատարակութիւնները, իմ օրինակս կը նախընթարեմ իր ճիշտ ընթերցումներուն համար: Օրինակ, Դափիր երիցու գործեալ չարիքն է տաղին Գ., տան Բ., տող, անորը ունի՝ Եաղի իմս Եակի (= Եախու գեալտի՝ պալարի համար խժապատ լաթ կամ թուղթ): Անդ Գ., տող՝ ան տապարի, իմս րապարի (= պնակ), 14 տուն Բ., տող ան՝ Սահակի փողին՝ իմս զահարի փողի (= ժամացոյցի), թէեւ անդ 15 տան մէջ ան ալ ճիշտ ունի «Ըզսահարի դրամեառին» եւն։

Հ. Պոտուրեան իններորդ տաղ մ'ալ կը հրատարակէ Մարտիրոս Ղրիմցիէ «Քերուուած Գովկաս Ա. Աստուածածինի կարմիր վանքի Անկիրիոյ»։

Կան նաեւ ուրիշ տաղեր Մարտիրոս Ղրիմցիէն իմ տաղարանիս մէջ որոնցմէ մին հայերէն է իսկ միւսները թուրքերէն, նոյնպէս զրուած Պուլիարահայ քաղաքարակոյս հոս ու հոն ուրիշներ ալ հետ զիետէ մէջտեղ կ'ելլեն։

Կայ նաեւ անտիտղոս Մարտիրոս տաղասաց մըն ալ, զոր Հ. Պոտուրեան ալ ըսել որ Մարտիրոս Ղրիմցիէն կրնանք չունի և պէտք չէ նոյնացնել։

ԳԵՂԵՑԻԿ ԲԱՅՑ ԶԱՐ

Ի՞նչպէս գեղեցիկ Երբ կը գուրզուրայ է Աղեքսանդրիիկ: Հառաչանք կ'ելլեն Մազերն ոսկեգոյն Սըրախն խորերէն Ազուկներ փայլուն, կարմրագեղ, առոյգ Եւ կու լայ տըլսուր. Այտեր ունի զոյգ, Զի միակն իր յոյս Մանրիկ և աշխոյժ Եւ աչքերուն լոյս Անդամներ քնքուշ, Զըւարթ ու սիրուն Կայտոէ օրն ի բուն... Սպաքով գուլ և բիրու Սակայն ե'կ ու տես Որ մայրն աղէկէզ Հէք մայրն է առած Երկիւ ու կասկած, Որդեկին վըրայ

ՏԳԵՂ ԲԱՅՑ ԱՆՄԵՂ

Օննիկ ոչ ունի Երեսներ վարդի, Ոսկեգոյն մազեր Կամ փայլուն աչքեր, Ոչ մանր ու աշխոյժ Անդամներ քնքուշ, Բայց ունի զգացմանց Սըրտիկ մեծազանձ, Հողի մը մատաղ, Պաշտելի, չըքնազ, Եւ միտքն ամէն օր Կ'առնէ փայլ ու շնորհ... Կարծես թէ երկնից Հրեշտակ մ'է ամբիծ Զոր բարին Աստուած Հիւր է մեզ զրկած: Ոհ, կ'ուզէի գէթ Մի անգամ իր հետ Գըտնլը լով տուն՝ Տեսնել ըլնծութիւն Մօրն որ անուշկ Տալով համբուրիկ, Կ'ըսէ. «Դու իմ յոյս Եւ աչքերուս լոյս, Ծընունդ աննըման, Որդեակ իմ և սէր, Ապրիս բիւր օրեկ»:

ԲԱՆ ԱԽ ՕՍՈՒԹԻ ԹԻ ԻՆ

ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՏՐՈՒԱԾ

ԲԱՐԻՁԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

4 Փետրուարի 1932, Համալսարանական Թաղին մէջ

Մեծ յանդզութիւն կընայ համարուիլ հայ երաժշտութեան պատմութիւնն ընել խօսակցութեան մը մէջ, բայց պիտի ներուի ֆրանսացի երաժշտագէտի մը որ նպատակ ունի ցոյց տալ հայերու՝ ալուեստի այն ճշմարիտ գեղեցկութիւնները զորս կը գտնէ ան իրենց աւանդական երգերուն և ազգային երաժշտութեան մէջ։

Ինչ որ կ'ըսէ հոս բանախօսը, կ'ըսէ անշուշտ հիմնուելով անձնական զիտողութիւններու վրայ, բայց ինչ որ այս երաժշտութեան պատմութեան կը վերաբերի՝ պատիւ կը համարի ըսելու որ կը պարտի զանոնք ողբացեալ և ամենասիրելի բարեկամի մը՝ Pierre Aubreyի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւններուն և ուրիշ հին ու նոր հրատարակութիւններու, որոնք յետոյ համառոտիւ պիտի նշանակուին։

Բայց պատշաճ է նաեւ որ, անոր զեցկութիւններուն անգիտակ ալուեստեան ունկնդիրներուս, ներկայացնեմ թէ ինչ է հայկական երգը՝ զնելով զայն իր ըրջանակին, իր ծննդավայրին, իր պատմական աղթիւններուն մէջ։

Հայաստան և իր ժողովուրդը, աշխարհագրութեան, ցեղաբանութեան և պատմութեան մէջ արժանաւոր նիւթ կը կազմէն ամէն տեսակ զիտողութեանց։

Կովկասի ստորին ճիւղաւորութեանց մէջն, Սեւ Ծովու հարաւէն մինչեւ կասպից, մինչեւ Սիւրիոյ և Միջագետքի հիւսիսակողմը տարածուող, լեռնոտ և հուծկու

բամակներով, ուր բարեբեր գաշտեր արջանաւած ճկուած էն լեռներու ընդհատեալ շղթաներով, այս ընդարձակ երկիրն՝ իր մէջ կազմուող ժողովուրդին վրայ դրոշմեց իր նկարագիրը։ Հրատապ ամառներ կը յաջորդեն հոն խստաշունչ ձմեռներուն, քնութեան գեղեցկութիւնները՝ որ հարաւի երկիրները կը յիշեցնեն, յունուարի մէջ կը ծածկուին թանձր ծիւնով։

Այսպէս Երեւանի ընդարձակ գաշտը, ուր կանգնի էջմիածնի ականաւոր մենաստանը, աթոռ՝ հայ կրօնական գաղափարներուն, անսահմանութեան տպաւութիւնը կը թողու, ետեւն ունենալով Այրարատի հսկայ ստուերագիծը, ուր սրբազն աւանդութեան մը համեմատ հանգչեցաւ նոյ նահապետ՝ երբ տպանը փրկուեցաւ հինաւուրց ջրեղեղէն։ Ուղեմի առաջինն եղաւ այս գաշտը ուր խաղողը մշակուեցաւ մարգոց վայելքին և կորուստին համար։

Հայերը, ասիական ժողովուրդ մ'ըլլաւով, հնդեւրապական բեղուն ցեղին մէկ կարեւոր ճիւղը կը կազմեն, անցելոյն մէջ զրացի փոխգացւոց և լիւղացւոց՝ զիտութիւն մ'ահա զոր շուտով պիտի օգտագործենը – և ինամի Փարախոց։ Իր լեռներու ըրջանակը սակայն չէ արգիլած իրեն արտայայտիչ և տեղական արուեստի մը յատակ անսութիւնը։

Այս արուենտին մէջ կը գտնենք այս՝ զանազան փոխառութիւններ, և սակայն ոչ

1. Ապրիս Խաչատրուեանի գեղեցիկ նկարները պատկանելի տեսիւը կու տան այդ գեհաշուր երկրին։

մէկ քաղաքակրթութիւն մասնաւոր ազ-
դեցութիւն է ունեցած անոր վրայ :

Հայը, որ կ'իւրացնէ մտաւորական ամէն
մշակոյթ բարձրագոյն աստիճանի մէջ, իր
մտածութեան հալոցին մէջ ձուլած է զայն,
թէեւ այլուստ առած ըլլայ անոր տարրերը:
Ըլլայ երաժշտական, ըլլայ ճարտարապե-
տական կամ գծագրական, իր արուեստը՝
իր ազգին, շնչած կլլմային յատուկ ար-
ուեստն է. արուեստ մը զոր ստեղծեց նա
իրեն համար: Ասով հայ երաժշտութիւնը
ունի շատ յատկանիշեր որ ամբողջովին յա-
տուկ են իրեն, և ցոյց կու տան ժողովուրդ
մը որուն մէջ թշուառութիւնը չէ կրցած
երբեք ընկճել բանաստեղծ և երգող հոգին:

Հայ երաժշտութեան ձեւերը, իրենց
եղականութիւնը և նկարագրի զբոշը պա-
հելով հանդերձ, զիւրամատոյց են եւրո-
պական ականջի և մտքի: Հայկական
երգերը եթէ իրենց զարկին (rhythm) և
սանդուիլն մէջ կրած են բնականաբար ազ-
դեցութիւն մը արարական և պարսկական
երաժշտութենէն, այնցան լաւ յարմարցու-
ցած են այդ փոխառութիւնները իրենց
ապրած կեանքին, որ խորապէս կը տար-
բերին օր. համար, սիւրիական եղանակ-
ներէն, որոնց կը պահեն զեռ մասնական
զբոշմ մը որ աւելի յատուկ է սեմական
ժողովուրդներուն և աւելի հեռու մեր արեւ-
մտեան ըմբռնումէն: Եւ սակայն հայ և
ասորի ստէպ կողը կողիք կ'ապրին մի-
ենոյն ժողովրդական խաւերուն մէջ. բայց
և այնպէս որոշ սահմանագծեր կը բաժնեն
իրարմէ այս ժողովուրդներուն արուեստը
զոր կերտած են զարերու ընթացքին: Իսկ
եւրոպացի արուեստագէտին համար, հայ-
կական երգը անհուն կերպով աւելի զիւ-
րամատոյց է քան միւսը, հակառակ այն
հեռաւորութեան որ կը բաժնէ իր շեշտերը
մեր ժողովրդական կամ դասական ար-
ուեստին շեշտերէն:

Հայկական քաղաքակրթութիւնը կը
ներկայանայ ուրեմն մեզ բոլորովին յա-
տուկ նկարագրով մը՝ յառաջակալողմեան
Ասիան զրաւող ազգերու բազմազան ցե-

ղերուն մէջ: Այս բանս կը բացատրէն
ինչպէս տեսանք, իր աշխարհազրական
զիրը և ստեղծած ազգային ողին. յաւե-
լունք այս պատճառներուն վրայ իր պատ-
մութիւնն ալ, որ ազգու անհատականու-
թիւն մը տուած է Հայերուն:

Եւ յիրաւի - հարկ է ըսել - Հայաստան
պատկառելի անցեալ մը թողած է իր ետե-
ւէն: Զեմ կարծեր անիրաւիլ ունկնդիր-
ներուն հանդէպ եթէ, առանց ելլելու մին-
չեւ առասպելախան զրոյցները, յիշեմ
համառուիւ ինչ ինչ զիծեր այդ պատմու-
թենէն որ շատ քիչ ծանօթ են Արեւ-
մտեայց: Հմայիչ է ան և հնագոյններէն
մին Ասիոյ այդ երկրին մէջ որ ասորական
արձանագրութեանց մէջ կոչուած է Ու-
րարտու, կոչում մը զոր կը գտնենք զար-
բեալ Ծննդոց զրբին մէջ «Այրարատ»
ձեւին տակ: Զմոռնանց յիրաւի, որ հայոց
թագաւորութիւնը կամ կայսրութիւնը իր
սկզբնաւորութիւնը կը դնէր Պարթեներու
և Մարերու շարբին վրայ:

Կարելի է գոնէ հետեւիլ անոր առաջին
կազմակերպութեան, իրը անկախ երկրի
մը հիմնարկութեան, շատ մօտիկ Ասորուց
Բարելոնի, և Պարսկաստանի կայսրու-
թեանց անկումներուն: Այս թագաւորու-
թիւնը, արդէն իսկ կազմակերպուած մի՛
թիւնը, արդէն իսկ կազմակերպուած մի՛
թիւնը, արդէն շատ զարեր առաջ, իր բար-
պաւականէն շատ զարեր առաջ, իր հին
զաւածումին զազաթնակէտն էր, երբ հին
զոմ անկումի շրջանը կը սկսէր:

Մինչեւ ժբ զար, հակառակ բարձրա-
ցումի և անկումի այդ ելեւէջներուն որ
մուտ գտան բոլոր ժողովուրդներու պատ-
մութեան մէջ, Հայաստանի թագաւորու-
թիւնը դիմացւ, հասցնելով Բիւզանդիոյ
նոյնիսկ նախարարներ և երբեմն կայսրներ
աւ: Հուսկ ինկաւ նա երկար պայբարին
մէջ Պարսկից և Թուրքերու անընդհատ հա-
րուածներուն տակ: Փաղաքական անկա-
զաւին, Թրանսայի, և Արեւելեան Եկե-
ղեցւոյ անդրանիկ զաւին՝ Հայաստանի
պաշտօնական զարձերը: Բայց մինչ կը
վիսի և իր ուազմիկներուն մկրտութիւնն
տեղի ունեցաւ Աւետարանի թարողութիւնն
և գարուն, Հայաստանի թագաւորը, Տըր-
դատ, Գ(Գ) զարուն էր որ լսեց անդիմազիի
Ա. Գր. Լուսաւորչի վարդապետութիւնը

երբ ըրիստոնեայ Հոռմ կը հեծէր իր հե-
թանու կայսրերու հարուածներուն տակ.
անոր գործը շուտով օգնութիւն և նեցուկ
զուաւ հոռմայեցի քահանայի կամ եպիս-
կոպոսի մը մէջ՝ որ այս հեռաւոր երկիր-
ները եկած էր՝ հետեւելով կայսերական
ւեգէոններու մէկ արշաւանքին ֆորը Ասիոյ
մէջ: (Հեղինակին ակնարկը մթին է: Ծ. Խ.)

Մտաւոր գործունէութեան նոր դարա-
վլուս մը եղաւ այս Հայերուն համար, որ
տարածուեցաւ Աղուան և Վրացի մերձա-
կայ ազգերուն վրան ալ: Դ դարուն հայ
եկեղեցին ունէր արդէն հզօր կազմակեր-
պութիւն մը. կը կառավարուէր կաթողի-
կոսէ մը՝ կապագովկիոյ արքեպիսկոպոսէն
ձեռնազրուած, և կ'որդեղբէր Ա. Յարսղի՝
երեւելի վարդապետին կանոնները, որոնց
վրայ շուտով պիտի աւելնային ասորի
եկեղեցին բազմաթիւ փոխառութիւններ:
իր առաքեալները քերած էին իրեն Ա.
Մեսրոպի յօրինած այրուբենը, զարմանալի
խառնուրդ մը ասիական և հելլենական
տարրներու, և այս ժամանակիներէն, կրօ-
նական այս քաղաքակրթութեանէն ի վեր
է որ հայ աւանդութիւնը կը յիշառուէր
իր ամենէն աւելի հնաւանդ երգերու երա-
խայրիցները: Յիշենք Ա. Սահակ հայրա-
պետ որ տարածեց Ա. Մեսրոպի այրու-
բենը, և անոր նման ինքն ալ յօրինեց մի
քանի կրօնական երգեր:

Մինչեւ ժբ զար, հակառակ բարձրա-
ցումի և անկումի այդ ելեւէջներուն որ
մուտ գտան բոլոր ժողովուրդներու պատ-
մութեան մէջ, Հայաստանի թագաւորու-
թիւնը դիմացւ, հասցնելով Բիւզանդիոյ
նոյնիսկ նախարարներ և երբեմն կայսրներ
աւ: Հուսկ ինկաւ նա երկար պայբարին
մէջ Պարսկից և Թուրքերու անընդհատ հա-
րուածներուն տակ: Փաղաքական անկա-
զաւին, Թրանսայի, և Արեւելեան Եկե-
ղեցւոյ անդրանիկ զաւին՝ Հայաստանի
պաշտօնական զարձերը: Բայց մինչ կը

վիսի և իր ուազմիկներուն մկրտութիւնն
տեղի ունեցաւ Աւետարանի թարողութիւնն
և գարուն, Հայաստանի թագաւորը, Տըր-
դատ, Գ(Գ) զարուն էր որ լսեց անդիմազիի
Ա. Գր. Լուսաւորչի վարդապետութիւնը

մը մինչեւ որ հաւաքածոն անհրաժեշտ
կարեւորութիւն մը ստանա՝ որպէս զի
այդ երկրին երաժիշտները մտածեն զրով
զրոյմել եղանակի զիծերը:

ԺԲ դարուն երբ Հայաստան անհետա-
նալու վրայ էր իր արուեստին հետ, Խա-
չառուր Վ. Տարօնեցի, հնարեց զարմա-
նալի ձայնագրութիւն մը՝ խմբագիր (par
groupes), որ Շարականի օրինակներուն
մէջ պահուած է աւանդաբար մինչև այսօր,
այս յիշողական ձայնագրութիւնը որ մեր
ըմբռնած այժմեան ձայնագրութեան հետ
ոչ մէկ հասարակաց կէտ մը չունի, կը
յիշեցնէ Մասորէթներու գործածած րա-
ամիսը Ա. Գրբի եբբայական երգերուն
մէջ. բայց թէ միոյն և թէ միւսին ճիշտ
նշանակութիւնը կորսուած է : Թերեւս
Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսն ալ իր
դերն ունեցաւ այս ձայնագրութիւնը հաս-
տատելուն մէջ :

Ուրեմն այսպէս աւանդուած երաժշտութեան տող մը հնիթակայ է տատանումներու. Խաչատուր Վ. ի զարմանալի դրութիւնն իսկ չի բաւեր պահպանելու հայ երգը բայց եթէ ընդհանուր գծերու մէջ։ Աւելի ուշ, Ժ. Դարուն վերջերը, երր ուզեցին աւելի ճշգիւ պահպանել եկեղեցական երգերու ամբողջութիւնը, որ ամենէն աւելի աւանդականը և յարգուածն է բոլոր Հայաստանի մէջ, այդ աւանդութեան երեք գլխաւոր ճիւղեր ներկայացան իրենց առջեւ. — ա) Այս եղանակները, թերեւս ամենէն աւելի յատկանշականները, որ կը գործածուէին կովկասի և արեւելեան Հայաստանի մէջ, տարածուելով մինչեւ Պարսկաստանի հիւսիսակողմը. բ) Հարաւային Հայաստանի եղանակները որ Ժ. (Ժ.Ը) դարուն Միփթարեան կրօնաւորները, փախչելով Թուրքերու հալածանքներէն, զնացին տարիի խտալիս և Աւստրիա. զ) Հուսկի միւս երկուքէն սոէպ շատ տարբեր, այն եղանակները որ երգուեցան Պոլսոյ հայ եկեղեցիներուն և արեւմտեան Հայաստանի մէջ։ Այս տարբերակները սակայն հասարակաց խաղերու վրայ կը դառնան, բոլորն ալ միեւնոյն հայկական դրոշ

կը կըեն որ իրենց կազմութեան սեղմ և
բացարձակ նկարագիրն է:

Շատ զարմանալի է որ միջին դարու
հայ երաժիշտները նախընտրած չեն օգ-
տագործել կամ նմանիլ ուրիշ ժողովուրդ-
ներու ձայնագրութեանց. և սակայն յա-
րաբերութեան մէջ էին անշուշտ ֆրանսացի
երաժիշտներու հետ խաչակրաց ժամանակ.
զիտենք թէ ի՞նչպէս Գրիգոր Թ Պապը կը
շնորհաւորէ Հայ ազգը՝ Արեւմտեան իշ-
խաններուն առաջին և հաւատարիմ նե-
ցուկն ըլլալուն համար Արեւելքի մէջ։
Հայ վարդապետ մը և եպիսկոպոս մը
կու գան այցելելու մեր ֆրանսան. անոնց-
մէ միոյն կը պարտինք Բարիզու Մայլ
եկեղեցւոյ հաւատարիմ նկարագիրներէն
մին, այդ հին շըջանին՝ երբ Դումինիկեանց
նոր հիմնուած կարգը, կարեւոր կայան-
ներ կը հաստատէր Հայաստանի մէջ։

ԺԳ - ԺԵ դարբուն ի՞նչ հիանալի նոյն
ներ կը պարզեն մեր աչքին հայ ձեռաւ
զիլները, որոնք կը պահուին դեռ, ու մեր
ձեռքերով իսկ շօշափեցինք : Զեռաշարու
ժական ու զարդարուն ձայնագրութիւն մը
կը ներկայացնէ հոն եղանակը, ստէպ պերճ
եւեւչներով, աւաղ որ դեռ չէ գանուած
այս ձայնագրութեան բանալին : Բայց կը
զանազանուին հոն նշաններ որ նմանու
թիւն ունին թէ հին թիւզանդական նշանա
զրութեան և թէ Հռոմէական - Գրիգորիան
և Մողարաք ձայնանիշերուն : (Այս միայն
բաւական էր ենթաղըելու հայկական ամիս
նահին աւանդութեան մը գոյութիւնը, միզի
այդ աւանդութիւնը պահող զրչագիրներու
շրջանէն շատ առաջ):

Եւ ինչ խնամք գեղագրողներու և
նազրողներու ցով՝ Ոսկին, արծաթը, ծի-
րանին, կապոյտը կամ կանաչը կը բաժ-
նեն սաէպ բառերուն և երգի այն տողին,
որ մեծ փափկութեամբ եւ արուեստու-
գրուած՝ հիացումն են իրենց չափակցու-
թեան և զոյներուն վրայ զմայլող աշբի-
րուն:

ԺԵ Պարէն մինչեւ ԺԹ Պարուն սկզբունքը, նոյնիսկ Պոլսոյ և Սուլթանները

պալատին մէջ, մղում մ'եղաւ անոնցմէ
շատերուն աւելի հաստատուն ձայնազրու-
թին մը փնտուելու: Ասոնց մէջ կը յի-
շատակուին Պապա Համբարձում եւ իր
աշակերտները, Զէօմլէկնեան, Խմիւճեան,
Ծաննէսեան եւ հուսկ՝ մասնաւորապէս
Գարբիէլ Երանեան: Նոր ձայնազրութեան
հնարողները, որ յետոյ աւելի կատարե-
լագործուեցաւ Նիկողոս Թաշճեանէ, ներ-
շընչուեցան միանգամայն Խաչատուր Վ.ի
և հին ձեռազիրներու ձայնազրութենէն,
Բիզանդական համաշափ նշաններէն և
մեր արեւմտեան ձայնազրութեան ճշտու-
թենէն՝ հաւատարմութեամբ ներկայացնե-
լու համար հայ եղանակին ելեւէջը:

Բայց այդ ժողովուրդին երաժշտական
բարգաւաճումը այնքան քեզուն էր, որ
նոյն ատեն օրինակուած կտորներէն զատ,
ուրիշ բազմաթիւ կտորներ կը սպասէին
իրենց կարգին: Եւրոպական ձայնագրու-
թիւնը իրենց օգնութեան հաստ զանազան
հայ երաժիշտներու ճիգերուն, զիտութեան
և արուեստին հետ, որոնք անցեալ դա-
րուն իրենց ուսումը կատարեցին թեթիւս-
պուրկ և Լայրցիկ: Ասոնց մէջ յատկապէս
պէտք է նշանակել Գէորգ Եկմալեան: Իր
ձայնագրութիւնները և բազմածայն դաշնա-
ւորութիւնները ստէպ ամենէն երեւելիներն են:

Այս բոլոր երաժիշտները իրենց զար-
դին ստոր մնացին հմուտ և արուեստագէտ
կրօնաւորի մը, Մեծ. Կոմիտաս Վրդի
անբաղդատելի արժէքին բով, զոր անձամբ
ճանչչայ և գնահատեցի Եջմիածնի վան-
քին մէջ ուր կը կառավարէր նա մանուկ-
ներու և ուսանողներու երգչախումբերու;
Այս անձը, որ հոգւով մարմնով նուիրուած
էր հայ երաժշտական աւանդութեան ամ-
բողջական ձայնագրութեան, զոհ մ'է,
աւաղ, վերջին պատերազմէն կրած զրկում-
ներուն. մաս մը միայն կը մնայ մեզ իր
հոյակապ գործէն, որ կը տարածուի միան-
զամայն թէ ծիսական եղանակներու և թէ
իր հայրենիքին բոլոր փիղերուն մէջ լսուած
ժողովրդական երգերու վրայ:

Ծիսական եղանակներու համար, Կոմի-
տաս Վ. այցելած էր բոլոր հայ միարան-

Ներու մենաստանները. Պարսկաստանի հիւս սիսակողմէն սկսեալ մինչեւ վենետիկի և վիեննայի Միսիթարեանց վանքերը։ Համեմատած էր այսպէս զանազան բայց հասարակաց գետնի մը վրայ հանգչող աւանդութիւնները։ Բախտն ալ ժատեցաւ իրեն գտնելով, ուրիշ բաներու հետ, ձ՞ր դարու երաժշտական հայերէն գրութիւն մը, որ կը բացատրէր հին ձայնագրութեան – որուն վրայ խօսեցանց – ընդհանուր իմաստը։ Կ'երեւի թէ անոր մէջ բացատրութիւնները տարօրինակ կերպով խառնուած էին խորհրդանիշերով և բանաստեղծական լեզուով։ և թէ միջին դարուն Ռուսերը երաժշտական ուսուցման այս աղբիւրէն օգտուած էին իրենց եղանակները կանոնագրելու համար (codifier)։ Զգիտեմ ինչ եղաւ կոմիտաս Վ. ի ընդօրինակութիւնը եւ անոր վրայէն պատրաստած արդիի վերածումը։ Բայց ինքն իսկ կ'ըսէր ինձի որ ամենէն մաքուր և հին ձեռագիրներու աւելի մօտեցող աւանդութիւնը պահուած գտած էր արեւելակողմեան հայերուն մէջ, վանի և Երեւանի լճերէն անդին, Եփրատի հիւսիսակողմը և Պարսկաստանի մէջ։

զիւղացիները և բրոց բանահանգույն
կը մրցէին հնարելու մէջ։ Ճշմարիտ այեւ

Ներ յիրաւի, հոմերական հնութեան արժանաւոր այս աշուղները, այս բանաստեղծ երգիչները նշանաւոր էին բոլոր չայաստանի մէջ, ինչպէս մաքուր սէրը երգող մեր բրովերներն ու բրովառորները, կամ գերման սիրոյ երգիչները . անոնք կը շրջէին երկրին մէկ ծայրէն միւսը, տանելով ամէն տեղ և սերունդէ սերունդ կրկնելով իրենց աւանդ թողուած երգերը կամ նորեր յանկարծաբաննելով: Եւ կոմիտաս վ. կը պատմէր մեզի իր խակ տեսած այս ժողովրդական յանկարծաբանութեանց ծագումը և բարգաւաճումը, կցորդով մը զոր անմիջապէս կը կրկնէր՝ երգիչը կամ երգչուհին շրջապատող բազմութիւնը:

Այս երգերուն մէջ ամէն տեսակները կան. սիրոյ և սուզի, աշխատութեան և թատերական երգեր, օրօններ, վշտի երգեր ճնշուածներու կամ պանդուխաներու, և դեռ ինչ զիտնամ, առանց հաշուելու մէն մի գաւառի յատուկ՝ պարի երգերը, որոնց հանդիսաւորապէս կը կրկնուէին տօներու և պարզագյական հաւաքոյթներու համաձայն, և տկնորը, ուռենիէ ուղղաձիգ սրինգը, նախնական ջութակը, թառը՝ որ վինի ուրիշ տեսակ մ'է, որոնք զիւղէ զիւղ կը հնչէին:

* * *

Հայ երաժշտութեան մէջ եղանակները
միաձայն են, առանց նուազակցի մասի:
Այնուհանդերձ որ իրենց գրացի վրացիները
ժողովրդական դաշնաւորում մ'ունին որ
զարմանալիօրէն կը յիշեցնէ մեր միջին
դարու երգեհոնը, Հայերը թուի թէ նա-
խապէս չեն ճանչցած բազմաձայն երգը.
այլ միայն, ինչպէս հին ատեն, քանի
մը կրկնակ լարեր, կամ տկնորի ընկե-
րակցութիւնը հինգ կամ ութերորդ աստի-
ճանի վրայ, կը բռնէին երգը կամ անոր
գիւղական երկար վերջաւորութիւնը.

Հայ երգին ճոխութիւնը իր արտայայց-
առութեան, եղանակաւորման (modalité)
և զարկերու (rythme) զանազանութեան
մէջն է:

Եղանակաւորման մէջ կը սիրէ զլիսաւ

ւորապէս հին փոխգական քառալարը, և¹
առ, ֆա տիէզ, մի. և չմոռնանք ոռ չայերը
այդ հին փոխգացիներուն ժառանգներն
են իրապէս: Բայց այս քառալարը, և հին-
գերորդն առ երբ զտնուի, կրնան փոփո-
խութիւ զանազան կիսաձայներով, որոնցմէ
ումանք կը յիշեցնեն հելլէն արուեստի
փիքնոնը² (pyknon):

Եւ հին Հայելը զրացի էին նաեւ լու
դացւոց. որով ստէպ կը հանդիպինք հին
լիւգական մաքուր դաշնաւորումին, առանց
ևռաձային (triton) երկիւղին, ինչպէս պիտի
ըլլար ֆախ ձայնաշարը առանց սի պէմուի,
Երբեմն ալ, բայց շատ թիշ անգամներ,
զործածուած է դորական քառալսրը՝ կիր
սաձայներով մէկտեղ, ինչպէս կ՝ ընէին
բոլոր Արեւելքի մէջ, գոնէ միջին դարու
վերջէն սկսեալ. մի, փա, սօլ տիեզ, լա
կը շղթայուին երբեմն երկրորդ քառա-
ւարի մը վրայ, լա, սի պէմու, տօ տիէզ
րէ, որ կարծես հնդեւպարսիկ երածշառու-
թէնէն առնուած է:

Հատ կարեւոր մասնականութիւն սր
որ պէտք է ընդգծել, այս է որ մինչ արե-
ւելեան մններզը, հաւանաբար Պարսից
թուրքերու և մանաւանդ Արարներու ազ-
գեցովթեամբ, լի է մէկ կամ կէս ձայն-
նուազ միջոցներով, հայ երզը սովորաբար
կ'անգիտանայ այս աններդաշնակ կերպից
և շատ բացառաբար կը գործածէ զանոնի
իր սանդուկի կը ճանչնայ միայն ամրութ-
ե կէս ձայներ, նոյն խակ առանց այդ մի
և սի նուազած ձայներուն, որոնք մի քանի
երաժիշտներու՝ պարտաւորիչ յատկութիւն-
մը կը թուին ըլլալ Արեւելքի համար,
Հայ երաժիշտներն ուրեմն, իրենց աւան-
դութեամբն աւելի համաձայն են, այս կէ

1. Կոմիտաս Ա. այս նկրթին շուրջ շատ կարեւ կարեւ
ուսումնասիրութիւն մ'ըլլած է, Ա. Զօպանհանէ գրու
սերէնի Սարգսմանուսած S. I. M. թերթին մէջ. Գրութիւն
1910.

2. Ահաւասիկ եղանակաւորման այս փոփոխութիւնը
բնի մի քանին, միջն մի ովթակին մէջ, Քա տիգ
տօ տիգով, հինգերորդն իր բնական կարգն զատ կրն
ուրիշ ձեւեր ալ, առնել, որոնց մէջ կը հանդիպանին ե
պէմութ, և ա տիկիի, սի պէմութ:

աին մէջ, Պիւլթագորասի քանի թէ Ալ-Գարապի վարդապետութեան¹:

Այս մերձաւորութիւնը եւրոպական երաժշտական ձայնաշարքին հետ, շատ աւելի զարմանալի է երբ նկատենք որ ՓԵ և ՓԲ դարերուն հայ երաժիշտները փնտռուած էին Պոլսոյ, ինչպէս նաև Սուլթանի պալատին, թուրք միծ ընտանիքներու և նոյն խոկ սրճարաններու մէջ։ Ամէն տեղ անոնց կ'երգէին կամ կը նուազէին ունկնդիլներու հաճոյերով, հետեւարար գիտէին գործածել անսատուեան և պարսկական երաժշտութեան եղանակաւորումը և չափերը, և միւս կողմէն, ազգային երգերու մէջ կը պահէին իսկենո սատուկ նկարագիրը։

Արդ, միեւնոյն ժամանակները յոյն երա-
ժիշտներն ալ յաճախելով արուեստի նոյն
միջավայրերը, այնքան կը տոգորուի ին թըր-
թական արուեստով, որ Բիւզանդական ան-
կեալ ոճին մէջ, զրեթէ 1750 էն մինչեւ մեր
օրերը, «չ մէկ զանազանութիւն կայ իրենց
և իրենց վրայ տիրողներու երգերուն մէջ :
իրենց մէ միոյն բացատրութեամբ իսկ, այն
ժամանակ յոյն երաժշտութիւնը «արաբա-
ցած, թըրացած, պարսկացած» էր, և այդ-
պէս այ մնազած է :

Ընդհակառակն մեզի ծանօթ բուն հայ-
կական երգերը որ, դարձ մ'աւելի է "Պ-
պահուած կամ հաւաքուած են նոյն ա-
տենները, ըլլայ Villoteau գաղղիացիէն
(1799), ըլլայ աւելի կանուխ Շրէօսէր
զերմանացիէն (1685), կամ աւելի ուշ
Պիանիինի իտալացիէն, բայց ամենէն ա-
ւելի հայոցմէ, հիմուած են չափաւոր
ձայնացարի մը վրայ, նման մերինին, Զեմ
սոկ և այլ անձնութեան կ փոքրագոյն

կերպերուն (mode), որովհետեւ ինչպէս
տեսանք, Հայաստան իր աւանդական եր-
գերուն մէջ կը պահէ հին կերպերու ճա-
շակը շատ ցայտուն կերպով: Եւ այս կեր-
պերն ալ դասաւորուած են ութ ձայներու
կրութեան մէջ, շատ նման ասորիներուն:

մէջ - բացի ասորի եղանակներէն որ,
ինչպէս հայկականները, աւելի որոշ են
ձայներու և չափերու մէջ։ Անոնց մէջ ալ
սակայն կարեւոր տեղ կը բռնէն ձայնի
թրթռացումները։

Այս ընթացքը (rythme) պարզ է և
զանազան. իր բաղադրութիւններն ստէպ
չափ մը չէ որ կը կազմեն - ինչ որ սիսալ
մը պիտի ըլլար - այլ ազատ ամանակ
մը, առաջին զարկին մէջ, քիչ շատ զար-
դարուն, երբեմն խմբուած երեք, չորս,
հինգ զարկերով. իսկ իրենց բարդութիւն-
ները մինչեւ իսկ 14 և 15 զարկերով:

Հայ երաժիշտները որ 60 և աւելի տարիներէ ի վեր ամփոփած են իրենց երկրին աւանդութիւնը, Գէորգ Եկմալեան, Կոմիտաս վ., Նիկողոս Տիգրանով՝ կոյր երաժիշտ և հայ արուեստագէտներու երիցագոյնը ներկայիս, միմիայն քաջ ձայնագրող և յարգելի երաժշտագէտներ եղած չեն իրենց ազգային արուեստին մէջ: Անոնք երեւան եկած են մեծ երգահաններ՝ իրենց հետաքրքրական և ստէպ շատ նշանաւոր դաշնաւորութիւններով, ըլլայ միայն ձայներու, ըլլայ դաշնակի կամ ուրիշ գործիքներու համար, մասնաւորապէս կոմիտաս վ., որ քանի մը կտորներ ամբողջութեամբ ինքն յօրինած է:

Ասոնց կողքին պէտք է յըշալ, Երբ գերգահաններ, Զուհածեան, որ ՅՈ տարիներ առաջ երեւան եկաւ Պոլսոյ մէջ արեւելեան օրերաններու հետաքրքրական փորձերով. անոր հետեւեցան երիտասարդ երգահաններու խոռոչ մը, որոնք գիտցան օգտագործել արեւմտեան գաշնաւորումը և

1. Ա. Բ. Հինգերորդի և ըսրբորդի հայկանութեանց
ողակաւորութեառ կազմուած է, երկրորդը հիմուած է
հայկան լարի մը հաւասարամասն բաժանման վրայ:

2. Կոմիտաս Վ. ի անձամբ կամ իր Տարեկաններուն
Ընկերութեան ձեռքով կատարուած հրատարակութիւնն
են ի Փարիզ, Max Eschig, Mau-

rice Senart et Cie et Ed. musicales de la Schola
Cantorum à Paris quinze ans. à la vente de Breitkopf et Härtel.
Lyon, à la vente de Lefèvre.

նուազածութիւնը, և միացնել զայն Արեւ-
ւելքի և հայ ազգային երգերու ինքնաբոււխ
հմայքին և անոնց նկարագիրն յատկանշող
ամենէն աւելի ցայտուն բներդներուն։
Ասոնց հետ և յետոյ՝ պէտք է յիշել նաեւ
անոնք՝ որոնց հետաքրքրական դաշնաւու-
րումները պիտի լսենք այս իրիկուն։
Սրուանձտեանց, Սիւնի և ներկայիս՝ Պր.
Պարթեւեան, աշակերտ Վենսան տ' լնտիի
և մեր Դալրոցին, որուն գործերը կը վկային
հայութեամբ առաջական գործութեան մեջ մեր կը գումարի։

Ասոնք են ուրեմն, դարձերու ընթացքին
մէջ տեսնուած, այս երաժշտութեան տար-
բերը և իրական վիճակը, որոնցմէ ումանք,
շառաւիդ շատ հեռաւոր անցեալի մը, ճո-
խացած են մինչեւ մեր օրերը; Ասոնք
երաժիշտին կը թողոն յարատեւ անձկու...

Թրգ. Տ. Գ. ՈՍԿԵԱՆ

“LE FOYER,” ԻՄԵՐԴՐՈՒԹԵԱՆ

Մեր ընթերցողները պիտի յիշեն փաստացի գրութիւնս «Աշտիշատ» ձեւի վաւերականութեամասին՝ ուղղուած «Le Foyer» ի խմբագրութեան, որ անարդար յարձակումով մը համարած Միթթարեան Հարց մէկ սխալանքն հրապարակել, մինչ իրականին մէջ ինքն էր որ կը սայթ քէր. և մեր Հայրեն արդար հուչակելէ վերջ՝ ներելի համարած էի ինծի պահանջել «Le Foyer» թիւ մ'աւելի զիտուրիւն՝ ուղիղ սխալ չհամարելու. և յիշ մ'ալ փափկանեկատուրիւն՝ չմեղադի լու անարդարուէն ուժութեամբ:

կը համարիմ որ ոչ մէկ նախատինք կար այդ գրութեան մէջ. այլապէս առաջինը պի ըլլամ զայն յետո կոչելու; Եւ սակայն, «Le Foyer» Ապրիլի թիւով չէ կրցած թաքուն պա վիրաւորանքն իր արժանապատութեան. կը ցաւինք ըսելու, անկեցօրէն, թէ ի վաս իրեն դառնայ այն վրէժինդրութիւնը որուն յագեցում տալու համար կրկին անտեղի և անիրաւ յ ձակումներ կը փորձէ - այս անգամ ուրիշ խնդիրներու մէջ, քանի որ «Աշտիշատ»ի դատը կ սընցուց - արտայայտելով բացարութիւններ որոնք երբեմն, տղայական են, օր. որպէս յատուկ գիտում ունենամ լւելու «Կոչնակ»ի կամ Պ. Գ. Ֆնտաքեանի դէմ, և միայն «Le Foyer» դէմ գրեմ. կամ «բանասէրի յաւակնութիւն» ունենամ. այլուր՝ անհիմն և ծիծաղական, ինչ օր. «Անենեթիկիններէն ումանք զարմանալի յաւակնութիւնը ունին իրենք գիրենք և իրենց խորդները անսխալական դաւանելու». յետու «աճաւառապէտն» և այլն, հուսկ անարդա յանդուզն խօսր մո.

Այս տեսակէտով « Le Foyer » մեղապարտ կը թուի մեզի, սակայն նման գէնքով չէ ոլ'

Ան, յետ ստիպուելու ընդունիլ «Աշտիշատ» ձեւը, ինքզինքը կը չքմեղէ նախ խոստոված՝ թէ «Սենք ոչ բահասկր ենք, ոչ լեզուաբան և ոչ պատմախոյզ», ուզելով ըսել թէ՝ Միկ

ხანგ հասցէին մեղադրանքի ճեղինակը Պ. Գ. Ֆնաքեանն էր՝ «Լոշնակ» ի մէջ գրութեամբ մը, ուսիսի մէջ աւագան էր հնար աւու կազմէրը և ուրիշին յանցանքով սայթապած:

Ֆնտքլեան որպէս բանասէր, ունենալով աւելի կամ նուազ փաստեր՝ կրնար կարծիք յայտնէլ, բայց դուք, յարգելի խմբագիր, բանասէր ըլլալով թնչպէս իւրացուցիք և զօրացուցիք ու թշին կարծիքը։ Բանասէրին՝ բանասիրական կարծիքը ներելի է, բայց երբ հրապարակագիրն ալ բիշին կարծիքը։ «Կոչկակար, կոչկէղ վեր մի՛ ելլեր»։ բանասէր կը ձեւանայ, իրաւունք չունի՞նք ձայն բարձրացնելու. «Կոչկակար, կոչկէղ վեր մի՛ ելլեր»։

Ապօրինի և անգիտակից ոճով զիս Եզնիկի անբարեխիղն հրատարավիչ առաւալը, ուշ ։
Ապօրինի և անգիտակից ոճով զիս Եզնիկի անբարեխիղն հրատարավիչ առաւալը, ուշ ։

Սնանկ կամ ունայն խանութէ պարանք խնդրելն իմաստութիւն չէ : Խնձու զւ ապահանք պարոն, և կամ կը կեզծէք ունենալ ցուցնելով զայն՝ զոր չունենալ խոստովանած էք հանդիսապէս : Աս ալ նոր սայթաքում մը չէ : Ինչո՞ւ կոյրգկուրայն ողբ . Դուրեան Ա. ի կամ ուրիշներու ետեւն Աս ալ նոր սայթաքում մը չէ : Ինչո՞ւ կոյրգկուրայն ողբ . Դուրեան Ա. ի կամ ուրիշներու ետեւն պաշտուելով անզիտակցօրէն դարձեալ կը սայթաքիք : Ժամանակին մատնահածած եմ այդ զրաքառութիւնը Բագրատունոյ և ուրիշներու մասին . անոնք միշտ արդարացած են յամօթ կուպարտիչներուն : Բայց Դուք, բարեկամ, ի՞նչ հասկցած էք Եղիծ Աղանդոցի հրատարակութեամբ : Գիտէք թէ ան պարզապէս նոր տպագրութիւն մ'է հինին վրայ . և եթէ տպագրական վրիպակ սպրիզած է - բան մը ուսկից զերծ չի կրնար մնալ մահկանացուի գործը - մենք զայն ուղիղ համարած ենք Զեղի պէս . և եթէ մէկ երկու սրբագրութիւն ալ եղած է Էջմիածնի մէջ յայտնուած նոր ձեռագրին վրայէն, պարզապէս գովութեան արժանի գործ մըն է ատի, որուն համար արդար էր որ շնորհակալ ըլլայիք, և ոչ թէ հակառակէիք : Բայց այս ամէն բանէն ի՞նչ կը հասկնաք Դուք, ոչ բանասէք, և ի՞նչ իրաւունքով և ապացոյցներով հրաւէլ կը կարդաք ինձ : Ե՞րբ կարդացած էք ոչ-բանասէք, և ի՞նչ իրաւունքով և ապացոյցներով հրաւէլ կը կարդաք ինձ : Ե՞րբ կարդացած էք լողարձակ ուսումնասիրութիւնս Եղիկի մասին, կամ ի՞նչ հասկցած էք անկէ (տես « Բազմավէպ » 1928-29, և 1930 դեկտ.) Դուք որ բանասիրական մարզին մէջ ծոմ էք, ըսկիք : Կը համարիմ որ կ'ըմբռնէք Զեր անտեղի պահանջները, որակումները, հակասութիւնները, որոնց մասին ներողամիտ ենք . և բարեկամօրէն պիտի յորդորնեաք որ եթէ բանասէք մը չէք՝ չխառնուեք նման ։

ան հարցերու, որպէսզի տեղի չունե լ անախորժ դիտողութիւններու, ինչպէս մերիններն եղան չեմ:

Զոյգ գարերու աւանդութեամբ և ծրագրով սերած ու փարած են մեր Հարք և մենք մեր նախնեաց կտակած սրբազն աւանդին. ոչ մէկ ճիզ չնայ խնայեր զայն մեր ազգին սրտին և հոգուցն մօտեցնել և անով ապրեցնել և կերտել անմեռունակ՝ մեր ցեղը. հետեւաբար կը մեզ կանչէք երբ անրարիխանուրդիւն կ'ենթագրէք, կամ մեր և մեր հարց վրայ անխալականութեան զանչք կանչէք երբ անրարիխանուրդիւն մը կ'ենթագրէք, և հեզնանքով կը ծիծաղիք հոն՝ ուր սխալ մը գործած չեն. և եթէ զաւանութիւն մը կ'ենթագրէք, և հեզնանքով կը ծիծաղիք հոն՝ ուր սխալ մը գործած չեն. և եթէ զործած ալ ըլլային՝ զոհ երթալով ժամանակին զիտութեան՝ միայն մեր կարեկցութեան պիտի արժանանային առանց երթէք զրկուելու սիրոյ և յարգանքի պաշտամունքն որուն արժանի են:

Թոյլ տուէք, յարգելի պարոն, զերչին անզամ մ'ալ խնդրել ջեզմէ՝ թիչ մը զիտորդիւն թիչ:

Σ. Β. Φ.